

समाज:- हिंदू आणि मुस्लिम

१३ व्या शतकात भारतात तुकांनी आपली सत्ता निर्माण करणे ही केवळ भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या इतिहासातील ही अत्यंत महत्वाची घटना होती. पण त्यापूर्वीच ८ व्या आणि ९ व्या शतकात अरबी व्यापारी भारतात आले होते. पश्चिम किनाऱ्यावर त्यांनी आपल्या वसाहती स्थापन केल्या होत्या. दोन स्वतंत्र धर्म आणि संस्कृती एकमेकांच्या सहवासात आल्यानंतर त्यांचा एकमेकांवर परिणाम होणे अपरिहार्य होते. १३ व्या शतकात मुस्लिमांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर मुस्लिम देशातून अनेकजण नशीब आजमावण्यासाठी भारतात येऊ लागले. परदेशातून आलेल्या या मुस्लिमांचे राजकीय आणि धार्मिक तत्वज्ञान भारतीय राजकीय आणि धार्मिक तत्वज्ञानापेक्षा पूर्णपणे भिन्न होते. भारतात येणाऱ्या परकियांवर इस्लामिक तत्वज्ञानाचा पगडा होता. किंबहुना ते फक्त इस्लामी तत्वज्ञानालाच मानणारे होते. सुलतानशाहीच्या काळात तर सर्व राज्यकारभार इस्लामी तत्वज्ञानाप्रमाणेच चालत असे. मुघल काळात मात्र ही परिस्थिती बदलत गेली. भारतात स्थिर झाल्यानंतर मुघलांनी भारत हाच आपला देश मानला. कित्येक भारतीयांना बाटवून मुसलमान केल्यामुळे मुस्लिमांची संख्याही वाढली होती. तसेच बहुसंख्य असलेल्या हिंदूंचा पाठिंबा मिळविणे त्यांना आवश्यक वाटत होते. या सर्व कारणामुळे त्यांच्या विचारातील कडवेपणा कमी झाला आणि येथील परिस्थितीशी जुळते घेऊन त्यांनी आपल्या राजकीय तत्वज्ञानातही बदल घडवून आणले.

मुघल काळात परिस्थितीत बराच बदल झाला होता. खिलाफतीचे अस्तित्व आणि महत्व नष्ट झाले होते. त्यामुळे भारतातील मुघल सत्तेवर खलिफाने वर्चस्व गाजविण्याचा प्रश्न नव्हता. तसेच आदर्श मुस्लिम राज्याची तत्वे मुघल राज्याला लागू करणे शक्य नव्हते. आदर्श मुस्लिम राज्य धर्मसत्ताक असते. शासनव्यवस्थेला दुय्यम स्थान असते. राजा हा फक्त विश्वस्थ असून स्वधर्मीयांच्या हितसंबंधाची जबाबदारी त्याच्यावर असते. तसेच मुस्लिम शासनव्यवस्थेत राज्यकर्त्यांचे पद निवडलेले आहे पण मुघल राज्यामध्ये यामधील कोणतेच तत्व लागू केलेले आढळत नाही. खलिफाने नियंत्रण ठेवण्याचा प्रश्नच नव्हता. बाबराने सार्वभौम सत्तेची स्थापना केली आहे. हे दर्शविण्यासाठी बादशहा हा किताब घेतला. त्यांच्या घराण्यात तीनशे वर्षे बादशहाचे पद वंशपरंपरेने चालत दिसते. संपूर्णपणे केंद्रीभूत असलेली ही स्वयं होती. तिथे इज हा खलिफांचा नायब नव्हता. राज्याचा सार्वभौम राजा म्हणून प्रजेने त्याच्याशी एकनिष्ठ राहावयाचे होते. मुघल काळात विशेषतः अकबराच्या काळापासून मुघल शासनव्यवस्था या कल्पनेपासून बरीच दूर गेलेली दिसते... अब हिंदूना मानाचे स्थान दिले. हिंदू राजांशी विवाह करून हिंदूशी विवाहबंधन अनेक हिंदूंग मानाच्या जागा दिल्या. दसरा, होळी यासारखे हिंदू सण तो साजरे करित असे. जिझिया कर त्याने रद्द केला. अपूर्व हिंदूना शासनामध्ये सामील करून घेण्याचे धोरण त्याने स्विकारले होते. जहांगीरी हिंदू स्त्रियांनी विवाह करून अकबराचेच धोरण पुढे चालविले. हिंदूना त्यांच्या धर्माचे पालन करण्याची मुभा देण्यात आली. अशा प्रकारे इस्लामने दिलेल्या आदेशाचा त्यांनी भंगच केला होता.

याचा अर्थ मुघल शासनव्यवस्था इस्लामी प्रभावापासून पूर्णपणे मुक्त होती असा नव्हे. मुघलांच्या राजपदाच्या संकल्पना, दरबारी शिष्टाचार, समारंभातील थाटमाट या गोष्टी फारसी दरबारातून घेतलेल्या होत्या. स्थानिक परिस्थितीनुसार काही बदल केले असले तरी करपद्धतीची तत्वे अरबांकडून स्विकारलेली होती. मुलांनी स्विकारलेली कायदा आणि न्यायपद्धती कुराण आणि हदीस मध्ये सांगितलेल्या तत्वांनुसार रचण्यात आली होती. मुघल काळात एखाद्या सरदाराच्या मृत्यूनंतर त्यांची सर्व मालमत्ता सरकार जमा होत आहे. असे कुराणामध्ये खाजगी मालमत्तेच्या पावित्र्याचे जे नियम आहेत त्यानुसार वंशपरंपरेने मालमत्ता पित्याकडून पुत्राकडे जात नाही. मुघलांच्या रक्तामध्ये मंगोल, तुर्की, इराणी आणि हिंदू वंशांचे मिश्रण झाले होते. त्यामुळे त्यांच्या राजपदाच्या व सामाजिक संकल्पनांमध्येही या वेगवेगळ्या संस्कृतीमधील संकल्पनांचे मिश्रण झालेले आढळते. त्यामुळे डॉ. रायचौधरीच्या मते, 'मुघल धर्माने मुसलमान संस्कृतीने पर्शियन आणि वारशाने हिंदुस्थानी होते.'

अ) सामाजिक वर्ग :

इस्लाम धर्मांमध्ये सर्व समान मानले जातात. पण तरीही भारतात मुस्लिमांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतर समाजात अनेक वर्ग तयार झाले. त्यामध्ये अमीर, उमराव, मनसबदार, जमीनदार, काझी, उलेमा, व्यापारी, शेतकरी, वैद्य, कारागीर आणि सावकार असे विविध वर्ग होते. त्यांची विभागणी अगदी काटेकार नसली तरी साधारण दोन वर्ग पाडले जात.

१) अहल-ए-दौलत (सत्ताधारी वर्ग)

२) अहल-ए-कलम किंवा अहल-ए-सादत (बुद्धीजीवी वर्ग)

१) अहल-ए-दौलत (सत्ताधारी वर्ग) :

प्रत्यक्ष राज्यकर्ते आणि त्यांचे सहकारी मिळून सत्ताधारी वर्ग बनत असे. भारतातील मुस्लिम सत्तेची स्थापना तुर्क आणि अफगाण यांनी केली होती म्हणून जे तुर्क आणि अफगाण उमराव, सरदार आणि प्रशासनातील उच्चपदावर होते त्यांचा सत्ताधारी वर्गात समावेश होत असे. केंद्रातील, प्रांतातील आणि स्थानिक प्रशासनातील सर्व अधिकारीपदे त्यांनाच मिळत असत. सर्व राजकीय सत्ता त्यांच्या हातात होती. मिन्हाजच्या मते दिल्लीमध्ये न्यायाधीश, सय्यद, मलिक, अमीर आणि सदर या हुद्यावर बरेच लोक नोकरी करीत होते. त्यांना वंशश्रेष्ठत्वाचा अत्यंत गर्व होता. इतरांना विशेषतः भारतीय मुस्लिमांना ते कमी लेखत. तुर्क सोडून इतरांना उच्च पदे मिळवून स्वतःची प्रगती करून घेण्याची संधी मिळत नसे. सर्व सत्ता हा सत्ताधारी वर्ग कसोशीने स्वतःच्या हाती ठेवीत असे. मुघल काळात सत्ताधारी वर्गात महत्त्वाच्या सरकारी हुद्यांवर असलेले बादशहाचे नातेवाईक, मोठ्या हुद्यांवर असलेले नुराणी, इराणी अफगाण आणि काही सय्यद यांचा समावेश होता. तुराणी मुळचे ऑक्सस नदीपलीकडे असलेल्या तुराण प्रांतातील होते. ते राजघराण्याच्या वंशातील होते. काटक आणि निर्भयतेसाठी ते प्रसिद्ध होते. मुघल काळात त्यांचा अतिशय प्रभावी वर्ग निर्माण झाला होता. सुलतानशाहीच्या काळापासून इराणी लोक भारतात येत होते. भारतात स्थायिक झालेले असूनही आपली मातृभूमी इराणबद्दल त्यांना आतिशय प्रेम होते. सुलतानशाहीच्या काळापासून भारतीय मुस्लिम समाजावर त्यांचा सांस्कृतिक प्रभाव होता. बल्बनच्या काळापासून इराणी दरबाराचे अनुकरण भारतीय मुस्लिम दरबारांमध्ये केले जात असे तर साहित्य, कला क्षेत्रात इराणी परंपरांना अतिशय महत्त्वाचे स्थान होते. बर्नियरच्या मते, राज्यातील महत्त्वाचे हुद्दे त्यांच्या ताब्यात असून मुघल दरबारात त्यांचे अत्यंत वजन होते; अफगाण मुघलांच्या आधी सत्ताधारी होते. मुघल काळात त्यांना दुय्यम स्थान मिळालेले दिसते. या वर्गात सय्यद लोकांचाही मोठा विभाग होता. अलतमशच्या काळात त्यांच्यापैकी बरेचजण - हिंदूस्थानात येऊन स्थायिक झाले होते. त्यांना प्रेषित मुहम्मदांचे वंशज मानण्यात येत असल्यामुळे समाजात त्यांना मानाचे स्थान होते.

• उमराव

उमरावांचा समावेश सत्ताधारी वर्गातही होत असे. उमराव वर्गात अधिकारी आणि त्यांचे दुय्यम यांचा समावेश असे. या वर्गातील सभासदांचा सामाजिक दर्जा त्यांच्या लष्करी पदावरून ठरत असे. सरखेल, सिपाहसालार, अमीर, मलीक आणि खान अशी ही पदे होती. स्वतःचे कर्तृत्व आणि सुलतानांची मर्जी यांच्या जोरावर अगदी कनिष्ठ पदावर असलेला सैनिकही उच्चपदावर पोहोचत असे. ते स्वतःच्या सत्तेचे आणि समृद्धीचे प्रदर्शन करीत त्यांच्यापैकी फार थोडे जण उच्च विद्याविभूषित असले तरी संस्कृती आणि गुणांची त्यांना पारख होती. त्यामुळे गुणी विद्वान आणि कलाकारांना त्यांच्याकडून उदार अभय मिळत असे. मुघल कालखंडात अकबराने सुरू केलेल्या 'मनसब' देण्याच्या पद्धतीनुसार मनसबदार हे देखील मुस्लिम उमरावांमध्येच या सत्ताधारी या वर्गात येत. उमरावांपेक्षा वेगळा आणखी एक सामान्य उमरावांचा वर्ग होता. त्यांच्या हातामध्ये वरील उमरावांप्रमाणे मुलकी किंवा लष्करी सत्ता नव्हती. इस्लामी न्यायाशास्त्रज्ञ, साहित्यिक, काझी, सय्यद, धर्मशास्त्रज्ञ यांचा या दुसऱ्या वर्गामध्ये समावेश असे. या वर्गाचाही समाज आणि सरकारवर प्रभाव होता.

सुलतानशाहीच्या काळात भारतात परदेशातून आलेल्या अरब, अफगाण, तुर्की, मंगोला, तार्लर इत्यादी वंशियांचा एक मोठा वर्ग मुघल काळात उमरावशाहीत निर्माण झाला होता, त्याशिवाय बाटून मुसलमान झालेल्यांचाही समावेश होता. राज्याच्या सर्व सुखसोयी आणि अधिकार त्यांना प्राप्त होते. शौर्य, साहस, दानशूरपणा, औदार्य, विद्याभिरूची आणि कलाप्रेम हे त्यांचे गुण होते. त्यांची राहणी अत्यंत विलासी आणि होती. गायन, वादन, नृत्य, शिकार ही त्यांच्या करमणुकीची साधने होती. श्रीमंती अहंकारामुळे कनिष्ठ वर्गाला कमी लेखण्याची प्रवृत्ती त्यांच्यात जास्त होती. एखादा सरदार अथवा अमीर उमराव मरण यास त्याची धनसंपत्ती सरकारजमा होत असे. त्यामुळे धनसंचयामळालेला पैसा भोगविलासात याची त्यांची प्रवृत्ती असे त्यांचे जीवन नैतिकदृष्ट्या भ्रष्ट होते. मदिरा, जुगार आणि स्विमम सर्व अवगुण त्यांच्यामध्ये होते. पण असे असले तरी विद्वान, पंडित आणि कलाकारांच्या गुणांची कदर करण्याचे औदार्य त्यांच्यामध्ये होते. मध्ययुगीन मुस्लिम राजवटीत उमरावांचा हा वर्ग महत्वपूर्ण स्थान मिळवून होता.

• जहागीरदार आणि जमीनदार:

मध्ययुगीन समाजव्यवस्थेमध्ये जहागीरदार आणि जमीनदार यांचे महत्वपूर्ण स्थान होते. कनौजच्या गुर्जर - प्रतिहारांच्या काळापासून हिमालयापासून ते नर्मदेपर्यंतच्या संपूर्ण उत्तर भारतभर हे वंशपरंपरागत जहागीरदार परलेले होते. गायेच्या गावे त्यांच्या मालकीची होती. त्या छोटयाशा प्रदेशाचे ते राजेच असत. राजपूत राजांनी त्यांना मांडलिक बनविले आणि खंडणी वसूल केल्यानंतर त्यांच्या कारभारात हस्तक्षेप केला नाही. राजपूत स्ताधिशानी त्यांना बरेच अंतर्गत स्वातंत्र्य दिले होते. ते आपल्या प्रदेशातून जमीन महसून गोळा करीत. परंपरेने त्यांना हे अधिकार मिळाले होते. त्याचा त्यांना विलक्षण अभिमानही होता. मुस्लिम सत्तेच्या स्थापनेनंतरही या परिस्थितीत फारसा बदल झाला नाही. मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी त्यांच्या जहागीरी त्यांच्याकडेच राहू दिल्या. राजकीय सत्ता मुस्लिमांची असली तरी बहुतेक

जमिनी या जहागीरदारांच्या ब्यात होत्या. त्या जहागीरदारांची छोटीशी सेनाही असे. ठराविक खंडणी मध्यवर्ती सत्तेला त्यांनी द्यावी अशी अपेक्षा असे. खंडणी देण्यामध्ये त्यांची नेहमीच चुकवाचुकवी चालत असे. मध्यवर्ती सत्ता जरा दुबळी आहे असे त्यांच्या लक्षात आले की ते बंड करीत असत. दिल्लीच्या सुलतानांनी कधी शस्त्राचा वापर करून तर कधी समोपचाराने त्यांच्यावर वर्चस्व निर्माण केले होते. पण बऱ्याच वेळा खुद सुलतानच जहागीरदारांच्या सैन्यावर अवलंबून असत. या सैन्याच्या जोरावर ते बंडखोर बनत आणि मध्यवर्ती सत्तेची डोकेदुखी बनत. या जहागीरदारांमध्ये मुख्य हिंदू जहागीरदार होते. मुस्लिम सत्ता स्थिर झाल्यावर मुस्लिम जहागीरदारही निर्माण झाले हे मुस्लिम बहागीरदारही वेळप्रसंगी बंड करीत असत. काहीवेळा एखादा बंडखोराला आपली जहागीरदारी गमवावी लागत असे. जमीनदार असत. तेच महसूल गोळा करण्याचे काम करीत. काही वेळा मध्यवर्ती सत्ता लहान जहागीरदारांना हे मोठे जहागीरदार जमीन महसूल गोळा करण्याचे काम स्वतः करीत नसत. त्यांच्या हाताखाली अनेक अधिका-यांबरोबर महसूल वसुलीच्या कामावर नेमत असत. त्यांना खोत किंवा मुकादम असे म्हटले जाई. व जमीनदारांनी ग्रामीण शासनव्यवस्थेमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावली. कारण लहान शेतकरी किंवा कूल यांच्याशी त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध असे. कुळांचा मध्यवर्ती सत्तेशी प्रत्यक्ष फारसा संबंध येत नसते. हे जमीनदार किंवा यांचा बरोबरच त्यांचा प्रत्यक्ष संबंध असल्यामुळे मध्यवर्ती सा आणि जहागीरदार यांच्यामध्ये संघर्षनिर्माण झाल्यास ते जहागीरदाराशी निष्ठा ठेवीत असत. शेतकरी वर्गावर त्यांचे चांगलेच वजन होते. मुघलकाळात अकबराने शेरशाहाच्या महसूल पद्धतीवर आधारीत महसूल पद्धती निर्माण केली. ज्यामध्ये जमीनदार जमिनीचे मालक राहिले तरी महसूल वसुलीचा अधिकार त्यांच्याकडून काढून घेण्यात आला. पण तरीही अकबराच्या काळात जी सरंजामशाहीची पद्धती बनविण्यात आली. सरंजामदारांना जे राजकीय अधिकार देण्यात आले त्यामध्ये त्यांना विशिष्ट महसूलाचा प्रदेश सोपविण्यात आला. यातून पुन्हा नवे जहागीरदार निर्माण झाले.

२) अहल-ए-कलम किंवा अहल-ए-सादत (बुद्धीजीवी वर्ग) :

या वर्गामध्ये उलेमा, काझी, सय्यद, साहित्यिक आणि धार्मिक नेते यांचा समावेश होत असे, मुस्लिम सत्तेच्या काळात सामाजात या वर्गालाही मानाचे स्थान होते. त्यांच्यामध्येही काही वेळा सत्ताधारी वर्गातील लोक असत. उदा. सय्यद पण तरीही त्या वर्गापेक्षा हा वर्ग वेगळा होता. पहिल्या वर्गाच्या हातात सर्व राजकीय सत्ता होती. या दुसऱ्या वर्गाच्या हाती राजकीय सत्ता मुळीच नव्हती तरीही समाजावर बराच प्रभाव होता. सय्यद, अरब आणि इराणी लोकांची काझी आणि इमाम या जागांवर नेमणूक केली जात असे.

१) काझी :-

साधारणपणे न्यायदानाचे काम करणाऱ्या न्यायाधिशाला काझी असे म्हटले जाई. काझी म्हणून काम करणाऱ्यांना मुस्लिम कायद्याची चांगली माहिती असणे आवश्यक होते. मुस्लिम कायद्याचे त्यांचे ज्ञान मान्य करण्याशिवाय इतरांना पर्याय नसे. त्यामुळे ते सांगतील तो न्याय अशी परिस्थिती होती. धार्मिक खात्याचा प्रमुख म्हणून मुख्य काझीच्या हातात तसेच इतर काझींच्या हातातही बरीच सत्ता होती. त्यामुळे लोक त्यांना वचकून असत. राज्यकर्त्यांवरही त्यांचा प्रभाव असे. मुघल काळात धार्मिक न्यायालये इतर न्यायालयापासून वेगळी करण्यात आली. फक्त धार्मिक न्यायालयांवरच काझीची न्यायाधीश म्हणून नेमणूक केलेली असे. काझी शरीयत किंवा धार्मिक विधिनियमानुसार न्यायदान करीत. धार्मिकसंस्था कुटूंब कायदा, वारसा कायदा अशा धर्मशास्त्रांशी संबंधित दाण्यांचा निवाडाच फक्त धार्मिक न्यायालयात होत असे. इतर सर्वसामान्य खटले किंवा राजकीय खटल्यांसाठी वेगळी न्यायालये असत. त्यामुळे काझींचे अधिकार कमी झाले आणि मुस्लिम समाजामध्ये जरी त्यांना मानाचे स्थान होते तरी त्यांचे राजकीय वजन आणि महत्व पूर्वीप्रमाणे राहिले नाही..

२) उलेमा :

मुस्लिम समाजातील हा अत्यंत महत्त्वाचा वर्ग होता. मुस्लिम धर्मगुरूंना उलेमा असे म्हटले जाई. समाजामध्ये त्यांना मानाचे स्थान होते. उलेमांमध्ये उलेमा-ए-अखिरत आणि उलेमा-ए-दुनिया असे दोन प्रकार होते. पैकी उलेमा-ए-अखिरत अतिशय धार्मिक, एकांतप्रिय आणि सर्वसंग परित्याग करून पवित्र जीवन जगणारे विद्वान असत. याउलट उलेमा-ए-दुनिया सर्व व्यवहारिक गोष्टींमध्ये रस घेत. काझी, मुफ्ती (कायदेशिर सल्लागार) सद्- ए-जहान, खेख-उल-इस्लाम अशी अधिकारपदे मिळवीत. मुघलकाळात सुन्नी आणि शिया यांच्यातील मतभेद उफाळून आले. मुघल बादशहा सुन्नी पंथीय होते तर दक्षिणेतील बहामनी राज्यातून निर्माण झालेल्या पाच शाह्यांचे सुलतान शिया पंथीय होते. सुन्नी अधिक कडवे आणि वंशाभिमानी होते तर शिया त्यामानाने मवाळ होते. दक्षिणेतील सुलतानांनी आपल्या दरबारी अनेक हिंदू सरदार नेमले होते. त्यामुळे आपोआपच उलेमांची सत्ता तिथे कमी झाली होती. मुघल बादशहांमध्ये बाबर आणि हुमायून यांना फारसे स्वास्थ लाभले नाही. खऱ्या अर्थाने अकबराच्या काळात मुघल सत्ता स्थिर झाली. अकबराचे लहानपण राजपूत दरबारात गेले होते. हुमायूनच्या पडत्या काळात त्याचा शिक्षक पालक आणि नंतर त्याला गादीवर आणण्यात कारणीभूत ठरलेला बैरामखान शियापंथीय होता. त्यामुळे अकबराची मते मवाळ बनली होती.... पायांचा दृष्टीकोन उदारतेचा होता. तसेच अकबर मुत्सराजी होता. हिंदू

यशस्वी राज्य करावयाचे असेल तर त्यांना सन्मानाने वागविले पाहिजे हे त्याने ओळखले होते. त्यामुळे त्याने अनेक हिंदूना आपल्या दरबारात सरदार नेमले होते. त्यामध्ये राजा मानसिंग, राजा तोरडमल यासारख्या मुत्सद्दांचा समावेश होता. राजकारणातील उलेमांची ढवळाढवळ तर त्याने बंद केलीच पण धार्मिक बाबतीतही दीन-ए- इलाही या पंथाची स्थापना करून उलेमांच्या धार्मिक वर्चस्वाला शह दिला. या पंथामध्ये तो स्वतःच प्रमुख धर्मगुरू होता आणि त्यामुळे धार्मिक सर्वोच्च अधिकारही त्याचेच होते. त्याच्या या धोरणामुळे उलेमांचे समाजतील वर्चस्व कमी झाले. औरंगजेबासारख्या कट्टर धार्मिक बादशहाच्या काळातही त्यांचे गेलेले स्थान मिळविणे त्यांना शक्य झाले नाही. त्यांचे महत्व कमी होत गेले.

• अर्थव्यवस्थेशी संबंधित वर्ग (व्यापारी आणि सावकार)

मध्ययुगीन भारतात अर्थव्यवस्थेशी संबंधित व्यापारी आणि सावकारांचा एक विशिष्ट वर्ग होता. मध्ययुगीन भारतामध्ये व्यापार मोठ्या प्रमाणात वृद्धीगत झाला होता. अर्थव्यवस्थेची सर्व सूत्रे हातात असल्यामुळे व्यापारी आणि सावकार वर्गाला समाजात मानाचे स्थान होते. राज्यकर्त्यांवरही त्यांचा प्रभाव होता.

१) व्यापारी वर्ग :

सर्व देशाची आर्थिक सूत्रे आती असलेला असा हा वर्ग होता. भारताचा अंतर्गत आणि परकीय व्यापार मोठा होता. परकीय व्यापाराबरोबर अंतर्गत व्यापारात अनेक अडचणी आणि धोके होते. तरीही एवढ्या मोठ्या प्रमाणात व्यापार चालू होता. व्यापारी वर्गामध्ये प्रामुख्याने बंजारा, बनिया, मुलतानी आणि खुरासानीचा समावेश असे. त्यांना भाट, दलाल किंवा अडते, साहू आणि महाजन यांची मदत असे. मुघलकाळात व्यापार वाढल्याने बंजारा आणि बनिया यांच्याबरोबरच बोहरा, पारशी आणि सौदागर यांचाही व्यापारी वर्गात समावेश झाला. व्यापाऱ्यांच्या दृष्टीने अडत्यांचा(दलालांचा) वर्ग ही आवश्यक बाब होती. ते व्यापाऱ्यांना सर्व तऱ्हेची मदत करित असत. दक्षिण भारतातील व्यापाराचे एक खास वैशिष्ट्य म्हणजे तिथे काम करणाऱ्या व्यापारीश्रेणी श्रेणी म्हणजे संघटना त्या श्रेणींचे दोन प्रकार होते, एक प्रादेशिक, दुसरी व्यावसायिक श्रेणी. मराठ्यांच्या राज्यात मालाची ने-आण करणाऱ्यामध्ये मुख्यतः लमाणांचा समावेश होता. हे लमाण दहा ते पंधरा हजारांच्या संख्येने प्रवास करित असत. आर्मेनियम, डच, फ्रेंच, इंग्रज, पोर्तुगीज हे पाश्चात्य व्यापारीही पश्चिम किनाऱ्यावर स्थिर झाले होते. त्यांनी आपल्या व्यापारी वखारी स्थापन केल्या होत्या.

२)सावकार:

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत व्यापान्याबरोबरच महत्त्वाचा असणारा दुसरा वर्ग म्हणजे कर्ज किंवा भांडवलपुरवठा करणाऱ्या सावकारांचा मुघल काळामध्ये बहुतेक लहान गावातून सराफ किंवा श्रॉफ या नावाने ओळखले जाणारे सावकार असत. ते चलन बदलून देत व तसे हमीपत्र किंवा प्रमाणपत्र देत असत. टांकसाळीचे अधिकारी म्हणून ते काम करित असत. धातूची पारख करणे हे त्यांचे प्रमुख काम असे. व्यापारासाठी विशेषतः परकीय व्यापारासाठी हुंडी लिहून देणे ही नेहमीची गोष्ट होती. माल किती दूर पाठवायचा आहे त्यावर हुंडाबळीचा दर ठरत असे. काही पतपेढ्याही शाखा असत. त्यांच्या नावे हुंडी लिहून देण्याची प्रथा होती. मुघलकाळात या पतपेढ्यांना 'कोठी' असे म्हटले जाई. निळीचा व्यापार एवढा फायदेशीर होता की निळीचा व्यापार करणाऱ्या व्यापाऱ्यांनी आपल्या पतपेढ्या स्थापन केल्या होत्या. दूरदूरच्या बाजारपेठेत त्यांच्या शाखा असल्यामुळे त्यांना हुंडी देणे सोईचे होते. अशा पतपेढ्यांना 'निलकोठी' असे म्हटले जाई. मुघलकाळातील 'सावकार' एवढे श्रीमंत होते की ते सरकारलाही कर्जपुरवठा करित असत. औरंगजेबाच्या काळात माणिकचंद हा प्रसिद्ध सावकार होता. सरकारच्या दृष्टीने त्याचे महत्व एवढे मोठे होते की औरंगजेबने त्याला 'सेठ' अशी पदवी दिली होती. त्याचे सर्व कुटूंब सावकारी करित होते. त्यामध्ये त्याचे वडील त्याचे सहा भाऊ आणि पुतण्या फत्तेचंद सर्वजण सावकारी करित. फत्तेचंद सेठ आणि माणिकचंद दत्तक गेला होता. मुर्शिदाबादला त्याची पेढी होती. फरूखसियर बादशहाला अडचणीच्या वेळी त्याने पैसा पुरविला होता. त्यामुळे फरूखसियरने त्यास 'जगतसेठ' अशी पदवी दिली होती.

अशा तऱ्हेने व्यापाऱ्यांचा आणि सावकारांचा वर्ग आर्थिक सूत्रे हाती असल्यामुळे समाजात मानाचे स्थान मिळवून होता. वरील वर्गाव्यतिरिक्त समाजात लहान शेतकरी, कारागिर, मजूर, शेतमजूर, छोटे दुकानदार, दास- दासी, सेवक इ. घटकांचा समावेश असणारा आर्थिकदृष्ट्या कनिष्ठ वर्ग समाजात होते. हिंदू समाजात वर्ण व्यवस्थेचे जाती व्यवस्थेत परिवर्तन झाले होते. समाजात अनेक जाती, अपजाती व पोटजाती अस्तित्वात होत्या. जातीभेद, जाती संस्था बळकट बनल्या होत्या. समाजात अंधश्रद्धा, अस्पृश्यता, गुलामगिरी यासारख्या कुप्रथा अस्तित्वात होत्या.

स्त्रियांची स्थिती :

हिंदू आणि मुस्लिम स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानामध्ये फारसा फारक नव्हता. हिंदू स्त्रियांप्रमाणेच मुस्लिम स्त्रियांनाही पुरुषांच्या मानाने दुय्यम स्थान दिलेले होते. स्त्रियांच्या शारिरिक पावित्र्यावर विशेष भर दिलेला असे. त्यामानाने पुरुषांच्या अनितीने वागण्याकडे कानाडोळा केला जात असे. अमीर खुस्रोच्या लेखनावरून एखाद्या कुमारिकेच्या रिवर शिंतोडे उडविले गेले तर तिचा काहीही दोष नसता ही तिला योग्य पर मिळणे कठीण होत असे. समाजामध्ये तिची बदनामी होई.

अ) मुस्लिम स्त्रीजीवन :

एका बाबतीत मात्र हिंदू स्त्रियांपेक्षा मुस्लिम स्त्रियांची स्थिती चांगली होती, पित्याच्या इस्टेटेत तिला भावाबरोबरच समान वाटा मिळत असे. विवाहाच्या बाबतीत मात्र त्यांना दुय्यम स्थान दिलेले होते. घरामध्ये मुलीचा जन्म म्हणजे तिच्या माता-पित्यांना संकट वाटत असे. लहान असताना त्यांना माता-पित्याचे प्रेम मिळत असे, पण त्या वयात आल्यानंतर त्यांचा विवाह ही एक समस्या बनत असे. लग्नमध्ये मुलीला भरपूर हुंडा देणे सर्वांना शक्य नसे. काही वेळा त्यासाठी पुढेही ढकलले जात असे. लहान वया मुलीचा विवाह करण्याकडे कल असे. आपल्या आयुष्याचा जोडीदार निवडण्याचे त्यांना स्वातंत्र्य नव्हते. विवाह हा दोन व्यक्तींमधील दुवा नव्हता तर दोन कुटूंबांना जोडण्याचे बंधन होते. त्यामुळे वधू पित्याला योग्य कुटूंबातील वर तिबाट पाहावी लागत असे. त्यामुळे काही वेळा वधू-वराच्या वयामध्ये बराच फरक असे. काही जमातीमध्ये आपापसात विवाह करण्याची पद्धत होती. वंशशुद्धत्वाची कल्पना त्यामागे होती. नुरजहाँ अनेक गरीब मुलींचे विवाह लावून देत असे. इस्लाममध्ये विवाह हा एक करार होता. हिंदू धर्मियांप्रमाणे संस्कार नव्हता. त्यामुळे हिंदूपेक्षा मुस्लिमांमध्ये घटस्फोट घेणे सोपे होते. घटस्फोटाचा आणि पुनर्विवाहाचा अधिकार यामुळे मुस्लिम स्त्रियांची स्थिती हिंदू स्त्रियांपेक्षा चांगली होती. स्त्रियांचे स्थान घराच्या चार भिंतीमध्ये मर्यादित मानले जात असे. स्त्री-पुरुष सामाजिकरीत्या एकमेकांत मिसळत नसत. मुघल काळामध्ये मुस्लिम स्त्रियांमध्ये पडदा पद्धती पाळली जात असे. स्त्रियांच्या शिक्षणाची स्वतंत्र सोय केलेली नव्हती. मुलींना बहुधा घरीच शिक्षण दिले जाई व त्यामध्ये प्रामुख्याने धार्मिक विषयांचाच समावेश असे.

मुस्लिम समाजामध्ये असलेल्या बहुपत्नीत्वाच्या पद्धतीमुळे मुस्लिम स्त्रिया दर्जा अधिकच खालावला होता कुराणानेच काही विशिष्ट परिस्थितीत पुरुषाला चार स्त्रियांशी विवाह करण्याचा अधिकार दिला होता. पण त्यामुळे कुटूंबातील शांतता नष्ट होत असे. पती-पत्नींमध्ये जवळकीचे नाते निर्माण होत नसे. बादशहा तर अनेक स्त्रियांशी विवाह करित. एकपत्नीत्वाचा पुरस्कार करणाऱ्या अकबराने तीनशे स्त्रियांशी विवाह केला होता. त्याचा सावत्र भाऊ मिर्झा अझीम याने अनेक स्त्रियांशी विवाह करण्याचे समर्थन करताना काढलेले उद्गार तत्कालीन समाजाच्या वृत्तीचे दर्शन घडवितात, तो म्हणतो, माणसाने बालसंगोपनासाठी हिंदुस्थानी विवाह करावा, गृहकृत्यासाठी खुरासानी स्त्रीशी विवाह करावा, सहवास आणि संभाषण यासाठी इराणी स्त्रीशी विवाह करावा आणि या सर्वांवर नियंत्रण ठेवून घरात शांतता स्थापन होण्यासाठी ट्रान्स आक्सियाना स्त्रीशी विवाह करावा. या स्त्रिया आपल्या मुलाला गादी मिळावी यासाठी प्रयत्नशील असत. यामधून अनेक दरबारी कट कारस्थाने निर्माण होत. अलतमशच्या मृत्यूनंतर आपला मुलगा रुकुनुद्दीन फिरोझ यास गादी मिळावी यासाठी त्याची आई शाह तुर्कन देणे अनेक कारस्थाने करून मुलाला गादी मिळवून दिली होती..

सर्वसाधारण मुस्लिम स्त्रिया राजकारणात भाग घेत नसल्या तरी सुलतानशाहीच्या काळात रझिया सुलतानाने सत्ता मिळविण्यात यश मिळविले होते. मुघलकाळात तर अशा अनेक स्त्रियांची उदाहरणे सापडतात. हूमायूनला गादी मिळावी यासाठी त्याच्या आईने प्रयत्न केले होते. अकबराची दाई माहम अनघा हिचाही बराच प्र अकबरावर होता. व्यसनाच्या आहारी गेलेल्या जहांगीरची पत्नी नुरजहानने ११ वर्षे अत्यंत कार्यक्षमतेने राज्यकारभार सांभाळला होता. सर्व शत्रूंना नामोहरण केले होते. मुमताज महलचा शहाजहानवर असलेला प्रभाव प्रसिद्ध आहे. शहाजहान नंतर झालेल्या वारसायुद्धात त्याची कन्या रोशनआरा हिने महत्वाची भूमिका बजावली होती. तर औरंगजेबाच्या दोन कन्या बुझिसा आणि प्रतिमा यांचाही आपल्या धर्मा पित्यावर प्रभाव होता यामुळेच शाहू वाचविण्याला आणि यूसूबाई यांचे प्राण वाचविण्यात झैबुन्निसाला यश आले. पण ही सर्व राजघराण्यातील स्त्रियांची उदाहरणे आहेत. सर्वसामान्य स्त्रिया राजकारणात भाग घेत नसत. त्या आपल्या पुरुष नातलगांच्या पुर्ण वर्चस्वाखाली असत. त्यांना फारसे स्वातंत्र्य नव्हते..

ब) हिंदू स्त्रियांची स्थिती :

हिंदू स्त्रियांची स्थिती मुस्लिम पेक्षा फार वेगळी किंवा चांगली होती असे मुळीच ते मुलगी म्हणजे मातापित्यांना एक जबाबदारी आणि ओझे वाटत होते. मुलीच्या जन्माचे स्वागत होत नसे. त्यामुळेच मुलींना लहानपणीच मारण्याचे प्रमाणही अधिक होते. मुलींवर अनेक बंधने घातली जात असत. बालविवाहाची प्रथा सर्वमान्य होती. धर्मशास्त्रानुसार मुलीचे लग्नातील वय ८ ते १२ वर्षे असे होते. स्वतःचा जिवनसाथी निवडण्याचे त्यांना स्वातंत्र्य नव्हते. हिंदूधर्मांमध्ये विवाह हा संस्कार मानला असल्यामुळे एकदा विवाह झाल्यानंतर ते बंधन

कायमचे मानलेले असे. विवाह बंधन तोडणे शक्य नसे. ते एक सामाजिक आणि धार्मिक ऋण होते आणि ते ऋण फेडण्यासाठी पती-पत्नींवर अनेक जबाबदाऱ्या टाकण्यात आल्या होत्या. विवाह हा केवळ दोन व्यक्तींमधील संस्कार मानलेला होता. विवाहानंतर मुलीला आपल्या सासू-सासऱ्यांच्या मर्जीप्रमाणे वागावे लागे. त्यामुळे विवाहानंतरही तिला स्वातंत्र्य नव्हते. मुलींचा जन्म माता-पित्यांना नकोसा वाटे त्याचे प्रमुख कारण म्हणजे हुंडापद्धती, मुलीला योग्य स्थळ मिळावे यासाठी माता-पित्यांना बराच खर्च करावा लागे. त्यामध्ये अनेक गरीब आणि कनिष्ठ मध्यमवर्गीय कुटुंबे धुळीला मिळत. हिंदूमध्ये विशेषतः राजघराण्यातील व्यक्ती सरदार, दरबारी श्रीमंत यांच्यामध्ये बहुपत्नीत्वाची पद्धत रूढ होती. अधिक स्त्रिया असणे हे प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जाई. काही वेळा प्रथम पत्नीला पुत्र झाला नाही म्हणूनही एकापेक्षा अधिक स्त्रियांशी विवाह केला जात असे. ज्या पत्नीला पुत्रप्राप्ती होत असे तिला कुटुंबात मानाचे स्थान मिळत असे. अशा घरात प्रत्येक पत्नीला आपल्या पतीचे लक्ष फक्त आपल्याकडेच असावे असे. वाटत असे. त्यामुळे सवती सवतीमध्ये असुयेचे वातावरण असे. अशा विवाहात स्त्री हे एक उपभोगाचे साधन आहे असेच मानले जात असे.

मध्ययुगातील विधवा हिंदू स्त्रियांची अवस्था तर अत्यंत केविलवाणी होती. उत्तर भारतात व दक्षिण भारतातही तिच्यावर अनेक सामाजिक बंधने लादलेली होती. वैधव्य आले तर तिची परिस्थिती अधिकच वाईट होत असे. समाजात तिला कोणतीही प्रतिष्ठा नसे. कष्टमय अपमानित लाचारीचे जीवन तिला जगावे लागे. पतीच्या मालमत्तेमध्ये वाटा मिळत नसे. सर्व संपत्ती फक्त पुरुष वारसदारांनाच मिळत असे. तिने अलंकार घालू नयेत, चांगली वस्त्रे नेसू नयेत, सौंदर्य प्रसाधने वापरू नयेत, इतरांमध्ये मोकळेपणाने मिसळू नये आणि महत्त्वाचे कारण असल्याशिवाय सार्वजनिक ठिकाणी इतरांच्या नजरेस पडू नये. तिने स्वतःला पतीच्या चितेवर जाळून घेऊन मृत्यूनंतरही त्यास साथ द्यावी. सती जाणाऱ्या स्त्रिया मान-सन्मान केला जात असे. आदर्श हिंदू स्त्रीचे ते लक्षण मानले जाई. ती सती गेली नाही तर तिला अत्यंत लाचार जीवन जगावे लागत असे. तिचे केशवपन केले जाई. तिने जाडेभरडे कपडे वापरावेत आणि जमिनीवर जाडेभरडे वस्त्र टाकून झोपावे. सण उत्सव प्रसंगी किंवा धार्मिक प्रसंगी विधवा स्त्रीचे दर्शन अशुभ मानले जाई. बालविवाह रूढ असल्यामुळे बालविधवांचे प्रमाणही मोठे होते. घटस्फोटाला बंदी, केशवपन, सती, विधवा पुनर्विवाहाला बंदी या गोष्टी वरिष्ठ वर्षांमध्ये अधिक प्रचलित होत्या. त्या मानाने श्रमजीवी कनिष्ठ वर्गामध्ये एवढी बंधने पाळली जात नसत.

वेश्याव्यवसाय एक सामाजिक गरज म्हणून मान्य झाला होता. काही वेळा सार्वजनिक आणि धार्मिक यावेळी येथ्यांना गायन आणि नृत्य करण्यासाठी बोलाविले जाई. या स्त्रिया संगीत काव्य क ही यामध्ये निपुण असत. काही स्त्रिया आपल्या सौंदर्याच्या जोरावर आणि कलानियाच्या जोरावर राजकुमारांचे लक्ष आपल्याकडे वेधून घेण्यात यशस्वी होत. हे राजपुत्रांचा समावेश आ करीत असत. तिथे त्या रखेलीचे जीवन जगत असल्या तरी त्यांना बऱ्याच सवलती मिळत असत. काही जणी राजाशी इतक्या निष्ठेने वागत की, त्यांच्याबरोबर सतीही जात असत. दक्षिणेत गणिकांचाही एक वर्ग होता. त्यांच्यामध्ये दोन वर्ग होते.

१) देवळात वाहिलेल्या देवदासी २) स्वतंत्र गणिका, त्यांना समाजात मानाचे स्थान होते. देवदासींना रोज देवाच्या पुजेच्या वेळी नृत्य करून आणि गाऊन देवाची सेवा करावी लागे.

• सती आणि जोहार :

मुस्लिमांच्या आक्रमणामुळे पुरुषांना सतत सावध आणि शस्त्रबद्ध राहावे लागत असे. विजयी सेना सर्व गावाला किंवा शहराला कैदी बनवीत असे. अशा वेळी स्त्रियांवर अत्याचार होत असत. या अपमानापासून वाचण्यासाठी अनेक स्त्रिया पतीच्या चितेवर सती जात असत. पती जिवंत असताना आणि लढत असताना त्याचा पराभव होईल असे वाटल्यास स्त्रिया जोहार करीत.

एकूणच मध्ययुगीन भारतातील स्त्रियांची स्थिती दुय्यम व अत्यंत दयनीय होती. अकबरासारख्या राज्यकर्त्यांनी त्यामध्ये सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केला पण त्याला फारसे यश आले नाही.

• गुलामगिरी :

प्राचीन काळापासून भारतामध्ये गुलामगिरीची पद्धती होती. मध्ययुगात गुलामगिरी संस्थेला बरेच विस्तृत स्वरूप प्राप्त झाले. पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये गुलामगिरीमध्ये ला बरेच महत्व होते. गोऱ्या लोकांनी नियो लोकांना गुलाम बनविले होते. भारतामध्ये कातडीच्या रंगाला महत्व नव्हते. युद्धकैदी वंशपरंपरेने स्वतःला गुलाम म्हणून विकल्यामुळे गुलामांची निर्मिती होत असे.

• मुस्लिम समाजातील गुलामगिरी :

मुस्लिम समाजाचे गुलाम हे अविभाज्य अंग होते. विशेषतः उमराव आणि धनिक वर्गात गुलाम बाळगणे हे प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जात असे. सरदार युद्धामध्ये नाही तर ऐषआरामात मशगुल असत. कष्टाची कामे करणे त्यांना कमीपणाचे वाटत असे. त्यामुळे त्यांना गुलामांची अत्यंत आवश्यकता होती. गुलामांमध्ये स्त्री-पुरुष दोन्ही गुलाम असत. बऱ्याच युद्धकैद्यांना गुलाम बनविले जात असे. काही

वेळा एखाद्या खेड्यावर हल्ला करून गावातील स्त्री-पुरुषांना गुलाम बनविले जाई. दुष्काळासारख्या आपत्तीच्या काळात माता-पिता नाइलाजास्तव आपल्या मुलांना गुलाम म्हणून विकत असत. सावकाराचे कर्ज फेडण्यासाठी किंवा इतर आपत्तीच्या वेळी लोक स्वतःला गुलाम म्हणून विकत असत. तुर्कस्थान आणि मलायाच्या गुलामांचा परदेशातून आणलेल्या गुलामांमध्ये प्रामुख्याने समावेश होता. प्राचीन काळाप्रमाणे मध्ययुगातही गुलामांचा बाजार भरत असे. पुरुष गुलामांची किंमत त्यांचीकाम करण्याची ताकत व त्यांचे सौंदर्य यावरून ठरत असे. स्त्री गुलामांची किंमतही काम करण्याची क्षमता व सौंदर्य यावरून ठरत असे. स्त्री गुलामांचे दोन प्रकार असत. पहिल्या प्रकारात कष्ट करण्याच्या स्त्री गुलामांचा तर दुसऱ्या प्रकारात उपभोगासाठी वापरल्या जाणाऱ्या स्त्री गुलामांचा समावेश असे. मुघल कालखंडात अकबर बादशहाने युद्धकैद्यांना गुलाम बनविण्याच्या प्रथेला पायबंद घातला. त्याचप्रमाणे गुलामांच्या खरेदी विक्रीवर कडक निर्बंध लादून गुलामगिरी प्रथेला काही प्रमाणात आळा घातला.

• मालक- गुलाम संबंध :

सुरुवातीस मुस्लिम समाजातील गुलाम मुस्लिमच होते. त्यामुळे स्वतंत्र माणसांसारखेच त्यांचे स्थान होते. मालकांनी गुलामांशी प्रेमाने वागावे असे कुराणामध्ये सांगितले आहे. युसूफ गदा आणि हमदानी यांच्या मते, मालकाने स्वतः इतक्याच सुखसोयी गुलामाला उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. हमदानींच्या मते, धार्मिक शिक्षण घेणे, ठराविक तास काम करणे नमाजाच्या वेळी सुट्टी, माणुसकीची वागणूक, शरीरगत विरोधी कामाला नकार इत्यादी सात अधिकार गुलामाला मालकाकडून परंपरेने मिळत असतात. हे तत्वतः खरे असले तरी प्रत्यक्षात मालकाला सर्वाधिकार असत. बरेच गुलाम युद्ध कैदी असल्यामुळे ते पूर्णपणे त्यांना पकडणाऱ्यांच्या दयेवर अवलंबून असत. मालक त्यांचे काहीही करू शकत असे. त्यांना कसेही वापरू शकत असे. गुलाम विकत घेतलला असेल तर घरातल्या एखाद्या वस्तूएवढी किंमत किंवा गुराढोराइतकीही किंमत त्याला नसे. एखाद्या गुलामाला राजाने स्वातंत्र्य दिले तर त्या राजाला त्या गुलामांच्या मालकाला त्याची किंमत द्यावी लागे. एखाद्या कनिष्ठ वर्गीय हिंदूने गुलाम बनल्यानंतर इस्लाममध्ये प्रवेश केला असेल तर त्याची परिस्थिती बरी असे. गुलामही आपल्या धन्याशी प्रामाणिक असत. धन्याची सर्व तऱ्हेची सेवा ते करीत असत. धन्याचे संरक्षक म्हणूनही ते काम करीत. काही वेळा मालकाची आर्थिक स्थिती हलाखीची बनल्यास गुलामांनी त्यांना मदत केल्याचीही उदाहरणे आहेत. चांगले गुलाम त्यांच्या शौर्यासाठी, सौंदर्यासाठी, आकर्षकतेसाठी, विश्वसनीयतेसाठी आणि वेगवेगळ्या कलांचे ज्ञान असल्यांमुळे प्रसिद्ध असत. कारागीर म्हणूनही गुलाम सरकारी कारखान्यात काम करीत असत. त्यांना रोज किंवा महिन्यातून एकदा धान्य, मांस, कपडे किंवा पैशाच्या स्वरूपात पगार दिला जात असे. अफीफच्या मते, काही गुलामांना शिष्यवृत्त्या देण्यात आल्या होत्या. तर काहींना गावे जहागीर देण्यात आली होती. बहुतेक वेळा गुलामांकडून काही काळ काम करून घेतल्यानंतर त्यांना स्वातंत्र्य दिले जात असे. त्यांना चांगला सामाजिक दर्जाही मिळत असे.

• हिंदूमधील गुलामगिरीची पद्धत :

मध्ययुगीन कालीन हिंदूंच्यामध्ये गुलामगिरीची पद्धत रूढ झालेली होती. महाराष्ट्रात पुरुष गुलामाला 'पोरगा' तर स्त्री गुलामाला 'कुणबीण' किंवा 'बटिक' असे म्हटले जात असे. गुलामांची खरेदी-विक्री होत असे. तसेच त्यांना गहाणही ठेवता येत असे. काम करण्याची क्षमता, शरीरप्रकृती, रंग इत्यादी गोष्टींवरून गुलामांची किंमत ठरत असे. स्त्री गुलामांचा व्यापार मोठ्या प्रमाणात चालत असे. त्यामध्ये शुद्रवर्णीय हिंदू स्त्रिया आणि काही वेळा मुस्लिम स्त्रियांचा समावेश असे. या स्त्रिया बहुतेक अविवाहीत असत. एखाद्या व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर इतर संपत्तीबरोबर त्याच्या गुलामांचीही वाटणी होत असे. सरकारकडेही काही गुलाम असे असत की त्यांना भाड्याने दिले जाई. चारण गुजरात आणि खानदेशामधून गुलाम आणून त्यांची विक्री करीत असत याशिवाय बुंदेलखंड, कराड, सातारा, सिन्नर आणि तेलंगणातूनही पेशव्यांकडे गुलाम पाठविले जात. त्यामध्ये प्रामुख्याने शुद्रवर्णीय गुलाम असले तरी काही मुस्लिम आणि सिद्दी गुलामही असत. शिंदे, होळकर, नारोशंकर आणि इतरही सरदार पेशव्यांकडे गुलाम पाठवित असत.

मध्यकाळात मालक आणि गुलाम यांचे संबंध बरेच सलोख्याचे आणि माणुसकीचे होते. हिंदू शास्त्रात गुलामांना माणुसकीची वागणूक मालकांनी द्यावी यावर कटाक्ष असलेला दिसतो. गुलामांची विक्री करताना पती- पत्नी, आई आणि मुले अशा जवळच्या नात्यांची ताटातूट होणार नाही याकडे लक्ष दिले जात असे. विशेषतः आई आणि मूल यांची ताटातूट होऊ नये याकडे लक्ष दिलेले असे. त्यांची एकाच खरेदीदाराकडे विक्री केली जाई. पाश्चिमात्य गुलामगिरीमध्ये नात्यातील लोकांची ताटातूट हा सगळ्यात मोठा शाप होता. महाराष्ट्रात तर माता आणि तिची मुले एकत्रित विकल्याची अनेक उदाहरणे सापडतात.

मध्ययुगात हिंदू आणि मुस्लिम समाजात गुलामगिरीची पद्धत रूढ होती. पाश्चात्य राष्ट्रांमध्ये गुलामांना अमानुष वागणूक दिली जात असे. त्यामानाने भारतामध्ये गुलामांना बरेच माणुसकीने यागविले जात असे. सरकारने अनेक नियमही केलेले होते. भारतामध्ये गुलामगिरीतून

मुक्तता मिळविणे सोपे होते. खरेदी-विक्रीमध्ये जवळच्या नातेवाईकांची ताटातूट होत नसे. पण असे असले तरी गुलामगिरीमध्ये काही मुलभूत दोष असतात. गुलामगिरी असमानतेवर आधारीत असल्यामुळे माणूसकीच्या दृष्टीने ही पद्धत अयोग्य व अमानवी होती. मालक जर क्रूर असेल तर गुलामांना अतिशय वाईट वागणूक मिळत असे. त्यामुळे गुलाम त्याच्यावर चिडलेले असत. गुलाम करीत असलेल्या कामांना कमीपणाचे मानले जाई. त्यांना समाजात कायमचे कनिष्ठ स्थान दिलेले असे आणि त्यांच्याकडे तुच्छतेने पाहिले जाई.

• सण आणि उत्सव :

मध्ययुगीन हिंदू आणि मुस्लिम दोन्ही समाजात अनेक सण उत्सव साजरे केले जात. थोड्याबहुत फरकाने संपूर्ण देशात साजरे होणारे सण आणि उत्सव समानच असत. मात्र प्रत्येक प्रदेशात स्थानिक लोकांच्या पद्धतीप्रमाणे कमी जास्त फरक होत असे. सण-समारंभाच्या निमित्ताने घरे रस्ते सजविले जात, रोषणाई केली जाई. आतषबाजी केली जाई. मिरवणुका काढल्या जात. या निमित्ताने लोक चांगले चांगले कपडे आणि अलंकार घालीत. भारतातील हिंदू समाजाच्या सहवाससाने मुस्लिम समाजातील लोकही आपले सण समारंभ उत्साहात साजरे करीत. अकबर आणि जहांगीर सारख्या सम्राटांनी आपल्या दरबारात हिंदूचे काही सण साजरे करण्यास सुरुवात केली होती. हिंदूमध्ये असणारा तुलादानाचा कार्यक्रम हुमायून करीत असे. जहांगीर आणि शहाजहानने ही ही पद्धत चालू ठेवली. औरंगजेबाने मात्र सर्व हिंदू समारंभ साजरे करण्यावर बंदी घातली. मुस्लिम समारंभाचे झालेले हिंदूकरण कमी करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामध्ये अकबर सामील होत असे. त्यांच्या सोबत भोजन घेत असे. हिंदूमध्ये तीर्थयात्रा करण्याची पद्धती मुघलकाळात शिवरात्रीचा सणही मोठ्या उत्साहाने साजरा केला जाई. त्या दिवशी सर्व साधूंचे संमेलन भरतअसे होती. हरिद्वार, प्रयाग, मथुरा, गढमुक्तेश्वर, गया, काशी क्षेत्र जैनी व नाशिक इत्यादी पवित्र ठिकाणी अनेक वेळा मेळे भरत. त्यामध्ये देशातील लक्षावधी लोक सामील होत. याशिवाय गावोगावी ग्रामदेवताची जत्रा भरत असे. त्यावेळी प्राण्यांच्या शर्यती, कुस्त्यांचे फड गाणे बजावणे अशा गोष्टी उत्साहाने केल्या जात

मुघलकाळात शब-इ-बरात, ईद-उल-फितर, ईद-उल-जुहा हे सण भक्तिभावाने साजरे केले जाते. मोहरम हा सण प्रामुख्याने शिया पंथियांचा असे. मुघल सम्राट सुन्नी पंथीय होते पण मोहरम सण साजरा करण्यास त्यांनी कधी आडकाठी केली नाही. औरंगजेबाने मात्र मोहरमच्या मिरवणुकीवर बंदी घातली. मोरमच्या निमित्ताने ताजियाची मिरवणूक काढली जात असे. याशिवाय नवरोझ (पारसी नववर्षदिन सम्राटांचे आणि राजपुत्रांचे वाढदिवस हे समारंभही साजरे केले जात. नवरोझच्या निमित्ताने मीना बझार भरविले जात. राजधानीच्या शहरातील सार्वजनिक ठिकाणे मखमली आणि जरतारी पडद्यांनी सजविली जात. औरंगजेबाने नवरोझ साजरा करण्यावरही बंदी घातली. मुघलकाळात बादशहांचे वाढदिवस मोठ्या दिमाखात आणि डामडौलात साजरे केले जात. अकबर तर स्वतःचे चंद्रवर्षाप्रमाणे आणि सौरवर्षाप्रमाणे दोन वाढदिवस साजरे करीत असे. हुमायून हिंदू पद्धतीप्रमाणे त्या दिवशी स्वतःची मौल्यवान धातूमध्ये आणि इतर पदार्थांची तुला करून ते दान करीत असे. नंतर अकबर, जहांगीर आणि शहाजहानही असे तुलादान करीत असत. हिंदूप्रमाणे मुस्लिमांमध्ये तीर्थयात्रा करण्याची पद्धत असत. हिंदूमध्ये काशीयात्रा करणे अत्यंत पवित्र मानले जाई. तसेच मुस्लिमांमध्ये हा यात्रा (मस्का आणि मदिना वा पवित्र मुस्लिम स्थळांना भेट) अत्यंत पवित्र मानली जात असे. अनेक लोक हाज यात्रेसाठी जात असत. सम्राट त्यांना शक्यतो सर्व सोयी उपलब्ध करून देत असत. मुख्यतः सुरत बंदरातून हाज यात्रेसाठी जहाजे जात असत. हाज यात्रा करून येणाऱ्यास हाजी असे म्हटले जाई.

भारतातही अजमेर, पानिपत, सरहिंद, अजोधन इत्यादी मुस्लिमांच्या तीर्थक्षेत्री मेळे भरत असत. मुस्लिम संत आणि फकीरांच्या दरम्यावर दरवर्षी मेळे भरविले जात. ऊरूस साजरे केले जात. मुस्लिम फकीर यावेळी सर्वांना सदाचाराचा उपदेश करीत असत. विशेषतः सुफी संतांच्या दरम्यांवर असे ऊरूस भरविले जात. काही हिंदूही या मेळ्यांमध्ये सामील होत. विशेष म्हणजे हिंदू संतांच्या स्मारकांना मुस्लिम राज्यकार्यानी दान दिल्याचे उल्लेख सापडतात तर मुस्लिम पवित्र स्थानांचा आदर हिंदू राखीत असत. कुराणाचा अपमान करणाऱ्या सैनिकांना शिवाजी महाराजांनी शिक्षा दिल्याची उदाहरणे आहेत. हिंदू आणि मुस्लिम दोघेही उत्सवप्रिय असल्यामुळे एकमेकांच्या मेळाव्यांमध्ये आणि उत्सवांमध्ये उत्साहाने सहभागी होत असत.